

УДК 930.1 Козелек Р.

Оригинални научни рад

Примљен: 25. 1. 2017.

Прихваћен: 12. 6. 2017.

Тодор КУЉИЋ
Филозофски факултет, Београд
todorunbg@ptt.rs

Појмовна историја – извори, теорија и критике –

Апстракт: У овом раду су приказани идејни извори појмовне историје, теорија појмовне историје и њене критике. Највише пажње је посвећено њеном оснивачу немачком историчару Рајнхарту Козелеку. Размотрена је његова теза да плуралну историју треба писати са становишта које је такође плурално и његов рефлексивни историзам близак конструктивизму и релативизму. Приказане су и неке критике Козелека. Упркос критикама, појмовна историја је као научна дисциплина подстакла лингвистички заокрет у историјским истраживањима, истакла важност херменеутичког истраживања смисла и продуктивно сажимајући прошлост мање или више поуздано редуковала сложеност дешавања у њој.

Кључне речи: појмовна историја, појам, дискурс, Рајнхарт Козелек, рефлексивни историзам

Човек је биће надарено језиком и живи у групи која има властите интересе. Обе чињенице одређују његов однос према прошлости: прошлост се дефинише семантичким категоријама и тумачи у складу са групним интересима. Слика прошлости није непроменљива него је у перманентној промени и увек је зависна и од језика и од интереса. Појмовна историја истиче прве чиниоце, а социјална историја друге, али се обе дисциплине прожимају и допуњавају.

Истраживачкополитички гледано, појмовна историја, која се бави променама значења важних појмова у мисли о друштву, настала је као алтернатива „великим причама“ и то пре свега у идиографској и херменеутичкој традицији разумевања смисла и намера историјских актера, а затим и у склопу објашњења друштвених услова промена значења појмова. Историјска семантика је аутентични контекст појмовне историје, али не као гола лексиколошка пракса лишена теоријске позадине. Појмовна историја истражује важне планске промене друштвенонаучних и идејнополитичких термина, а оне су, по правилу, повезане са променама свакодневног језика. Реч је о релативној самосталности, али и о повезаности научног и свакодневног језика и о чиниоцима посредовања између ове две семантике. Истражује се спонтана засићеност старим језиком, али и планско стварање новог. Ови приоритети су повезани са трагањем за центрима политичке и семантичке моћи. Од самих зачетака новог приступа прошлости лагано је сазрела сагласност да нема чисте појмовне историје него да је она само једна од могућности употребе историјске семантике, сплетена са идејном историјом и метафорологијом.¹ Нова дисциплина се одмах приближила историјској епистемологији, а потом и историји културног памћења. Настала је као помоћна историјска дисциплина, али је увек била склона интердисциплинарности и методској експанзији. Премда су непрегледна сећања сређена појмовима везивана за место и за време, увек је анализу пратила рефлексивна опомена да тумачење прошлости није завршено јер слику историје стално модификују нова искуства и нова очекивања. Појмови су сажимали искуство и разликовали важну од споредне прошлости. Рана историографија је била хронологија дешавања, али су у позадини нарације биле општије вредности, осе опојмљавања ране друштвене непрегледности.

Зачеци

Иако је на неки начин била латентно присутна још у антици, ипак се о томе шта појмовна историја није може прецизније говорити тек од њеног скорашњег конституисања у 20. веку. Најпре треба рећи да се код ове верзије историје не ради само о етимологији и

1 Ernst Müller; Falko Schmieder, *Begriffsgeschichte und historische Semantik – Ein kritisches Kompendium* (Frankfurt: Suhrkamp, 2016), датум приступа 2. 12. 2016. <https://books.google?isbn=351873850X>

генеалогии појмова нити о уобичајеном ширем лексикону појмова. Није реч ни о редукованој догађајној историји, као ни о дијалектички згуснутим компонентама социјалне историје. Просто речено, више се ради о новом алату за проучавање друштвеноинтегративне улоге прошлости, али оне прошлости која је згуснута у важном кључном појму који повезује ширу мрежу сродних појмова, односно о историји употребе појмова који правдају или критикују моћ. Реч је о једном аспекту оне рефлексивне историје коју је још Хегел дефинисао у уводу *Филозофије историје*, а у чијем је средишту појам који уоквирује догађај апстракцијом, али при томе не нарушава веродостојност догађаја. Ради се о историји идеја и проблема згуснутих у водећим појмовима. Зашто баш појмовима? Зато што се дух времена не исказује само у бљештавим збивањима него и у сувој обради истих догађања, а оквир обраде јесу управо појмови. Дакле, не преко важних датума и преломних догађаја него се преко појмова, мисаоних категорија које уопштавају и истичу суштину разнородних појава, редукује и објашњава сложеност прошлости, она повезује са садашњицом, али се и намеће корисна прошлост. Свест о вишефункционалности појмова не сме никада да се изгуби из вида, па је и отуда нужно истраживање друштвенополитичког контекста као узрока померања значења основних појмова. У ширем склопу настанка важних појмова треба распознавати различите интересе који искривљавају знање. Социологија сазнања је врло значајна у овом поступку размађијавања употребе појмова јер се током историје мењају владајуће групе и смењују разни интереси који обликују хегемону друштвеноинтегративно знање. Ово знање се може пратити приказом главних садржаја идеологија које се смењују, али и праћењем само једног њиховог кључног сегмента, појма који сажима њену визију пожељног друштва и слику јавног непријатеља. Поуздани одабир важних појмова из друштвеноинтегративне мисли, а у којој се прожимају мисао о друштву и идеологија, и праћење промена значења ових појмова кроз време јесте задатак појмовне историје. Носећим појмовима мења се обим, садржај и вредновање, а тиме не само сазнајни домаћај него и вансазнајна улога (револуција се из астрономског контекста Коперника помера у социјални склоп Робеспјера и Маркса). Процес измене значења појма није условљен само другачијом природом и усложњавањем све развијенијих друштава и њихове организације, чему је ваљало прилагодити аналитичку функцију појма, него још више од тога напором за прилагођавањем појма визији друштва коју

треба наметнути. Да значења појмова нису више обликовала нова очекивања него нова искуства, појмовна историја би се могла свести на лексикон једнозначних одредница.

Али није тако. Већ из реченог се види да је историјски појам више од логичке категорије са јасним садржајем и прецизним обимом. За разлику од научних појмова који су једнозначни, историјски појам има више значења и то у разним контекстима. Није реч о прецизној него о растегљивој и прилагодљивој мисаоној категорији. Вежа значења и контекста није увек јасна јер се плански замаглава разним ирационалним наслагама (магијским, верским, расним, националистичким).

У сазнајном погледу појмовна историја настоји да сложеност прошлости згусне и редукује на апстракцију, на појам, а да при томе не потцени непоновљивост дешавања. Како избећи опширност која замара и како оно важно што би се расплинуло у забраву учврстити спонама апстракције, појма? Овај проблем је отворио Хегел у уводу *Филозофије историје* разматрајући природу рефлексивне историје,² а потоњи појмовни историчари су исти напор даље осмишљавали. Отуда је можда боље рећи да је Хегел деда појмовне историје, а Козелек (Koselleck) њен отац. И то не само зато што је први користио наведену синтагму. Појмовна историја у ширем друштвенонаучном смислу систематизовања знања има традицију и пре Хегела, још од првих енциклопедија филозофских појмова. Али сам израз је први користио Хегел у *Филозофији историје* када је говорио о „појамној повијести као врсти рефлектиране повијести” која је „прелаз на филозофску свјетску повијест”.³ Важнија је његова опаска да је у „повијести која рефлектира” реч о обрађивању историјске грађе „до које обрађивач долази својим духом, који је различит од духа садржаја”.⁴ Овде је већ наговештена променљивост појма новим контекстом. Али се овај ипак не релативизује. Ту се збивања, пише Хегел, скраћују апстракцијама, „не просто у томе смислу да ваља изоставити догађаје и акције, него у другом смислу да мисао остане најмоћнији епитоматор”.⁵ Другим речима, мисаона активност епитоматора чини изводе из већег дела уз помоћ појмова. На пример да опис конкретног судара војски није уоквирен општим појмом битке, тешко

2 Георг Фридрих Хегел, *Филозофија повијести*, (Загреб: Култура, 1951), 21–64.

3 *Исто*, 26.

4 *Исто*, 23.

5 *Исто*, 24.

би се савременом читаоцу дочарала прошлост. Није тешко уочити да је продор појмова у историографију још тешње повезао прошлост са садашњицом и ублажио историцистичко истицање непоновљивости дешавања.

Козелекове појмовне историје

Да је историја увек плурална, било је полазиште оснивача појмовне историје, немачког историчара Рајнхарта Козелека (1923–2006). Козелекова мисао се пружала од семантике до филозофије политике, као веза ових дисциплина којима је заједничко проблематизовање основних појмова политике. Мисао о прошлости сваког доба има своје хегемоне појмове, а анализа језика је интегрални део сваког социолошкоисторијског истраживања. Политички појмови имају своју семантику, примену и употребу, сазнајну и друштвеноинтегративну улогу. Појмови су рефлексивна и саморефлексивна доба којима историја своје изазове дефинише и покушава да реши. Без анализе ових појмова историја се не може искусити, излагати нити тумачити. Овде би требало критички размотрити појмовноисторијску страну Козелекове теорије историје.

Пре тога треба поменути неке податке из његове биографије. Рођен је у Герлицу, на самој граници са Пољском 1923. у образованој грађанској породици. Отац му је био историчар и припадник нацистичких јуришних одреда, а Рајнхарт је био члан Хитлерове омладине. Као деветнаестогодишњак се добровољно пријавио у Вермахт и стигао на фронт код Кијева већ 1941. године. Од 1942. је био у Француској,⁶ а на крају рата 1945. доспео је у руско заробљеништво и 15 месеци провео у Казахстану. Оба брата су му страдала у рату. Говорио је да га је искуство из рата подстакло да студира историју и да постане одбојан према патосу нације, хероизма и домовине, али и да посумња у напредак.⁷ После рата је студирао историју и филозофију и био под утицајем Хајдегерове историје бића, Карла Шмита (Schmitt), Гадамера (Gadamer) и Алфреда Вебера (Weber). Са Шмитом је водио преписку и посећивао га у његовом кућном изгнанству у Плетенбергу. Шмит му је био важан узор. Припадао је скептичној генера-

6 Niklas Olsen, *History in the Plural: An Introduction to the Work of R. Koselleck*, (New York: Berghahn Books, 2012), 12, датум приступа 5. 12. 2016, <https://books.google.rs/books?isbn=0857452959>

7 Olsen, *History in the Plural*, 13.

цији изашлој из рата која се по Хелмуту Шелском (Schelsky) разочарала у политику и идеологију и имала два крила: старије, учеснике у рату рођене почетком 20-их, и млађе Flakhelfere (помагаче у противавионској артиљерији), рођене крајем исте деценије (Х. Mommsen, W. Mommsen, Н. U. Wehler, G. Ritter). Први су се борили у рату ван Немачке, а други су искусили само бомбардовање и хаос у земљи. За оба крила скептичне генерације (која обухвата рођене између 1922. и 1933) слом нацизма је био прекретница и формативна тачка развоја, а задатак је био истражити идејне изворе немачке катастрофе.⁸ Пuteви трагања су били различити: старији, којима је припадао Козелек, због пораза су сумњали у могућност напретка, за разлику од млађих који су били жешћи критичари пута у катастрофу и веровали у напредак. Ови последњи, леви либерали, у својим радовима су истицали немачки *Sonderweg*, али у негативном смислу. Хабермас је Козелека називао конзервативцем, а Олсен либералним конзервативцем.⁹ Треба поменути да је Козелек преузео од Карла Шмита идеју да поражени пишу плоднију историју од победника зато што покушавајући да прераде негативно искуство развијају нови методолошки апарат и ново виђење историје. Олсен додаје да је Козелека управо Шмит усмерио у правцу критике сваког патоса и утопије политичких појмова.¹⁰ Једва да је потребно додати да није посреди било само разочарање у нацизам него и примордијални антикомунизам конзервативаца. Гадамер је Козелеку помогао да семантику укључи у историју, а Хајдегер (Heidegger) да осмисли историју у плуралу.¹¹ Властити плурализам је сматрао антитезом утопизму и релативизму. Након рата је био политички уздржан чак и у познатој свађи немачких историчара (*Historikerstreit*) 1985/86.¹² У интервјуу датом годину дана пред смрт¹³ Козелек је тврдио да је Аушвиц за њега био изненађење о коме није ништа знао за време рата. Тек када су га заробили Руси, каже, сазнао је за Аушвиц. За њега лично 8. мај није био Дан победе него почетак ропства код Руса. А ни за Немце, како је при-

8 Исто, 15.

9 Исто, 16.

10 Исто, 25-26.

11 Исто, 29.

12 Karlheinz Weissman, „Den Fortschritt hat er in Verruf gebracht“, *Junge Freiheit*, 10. 2. 2006.

13 Christian Esch, „Der Historiker R. Kosseleck über die Erinnerung an den Krieg, sein Ende und seine Toten“, *Berliner Zeitung*, 7. 5. 2005.

знао, овај датум не може бити ослобођење јер они нису били жртве него починиоци злочина.

Вероватно није случајна веза између разноврсног животног искуства и аналитичког оквира Козелековог дела које је комбинација садржаја опречних струја. При томе и самовиђење писца треба узети у обзир. Козелек је властиту мисао називао теоријски рефлексивним историзмом¹⁴ и упозоравао да о историји треба говорити изван утопије. Био је убеђен да је немачка историја због свог федерализма увек била истовремено пренационална и посленационална.¹⁵ Докторат „Критика и криза“ је 1954. писао под снажним утицајем Карла Шмита (иако му Шмит због сарадње са нацизмом није могао бити формално ментор) и Гадамеровог херменеутичког тумачења Дилтаја.¹⁶ Уз речене утицаје у његовим књигама које се баве појмовном историјом,¹⁷ упадљива је и дијалектичка категорија Ернста Блоха (Bloch) о истовремености неистовременог.¹⁸ Ова категорија је важна иако је на разне начине коришћена. За Блоха је истовременост неистовременог била додатни образац за објашњење фашизма, док код Козелека иста категорија означава слојеве времена уопште, тј. у временском погледу снаге различитих извора чије се опречне логике и динамике прожимају унутар заједничке структуре. Реч је о нехармоничном сапостојању друштвених процеса различите старости који се означавају са: већ, још не и још увек. Ово стање које рађа нове неравномерности и динамичке противречности јесте за Козелека основно искуство свих историја. При томе се позива на Маркса који је у својим раним радовима упозоравао да немачко стање из 1843. по француском рачунању времена још није ни у 1789. години.¹⁹ Иако се код Козелека среће критика идеологије, Маркс је био далеко од његовог узора. Напротив, када је тврдио да „и речи могу уништавати“

14 Stephan Schlak, „Am Erwartungshorizont der Begriffsgeschichte. R. Koselleck und die ungeschriebenen Grundbegriffe der Bundesrepublik, Zeitgeschichtliche Forschungen“, *Theorie in der Geschichtswissenschaft. Einblicke in die Praxis des historischen Forschens*, Jens Hacke, Matthias Pohl, hg., (Frankfurt: Campus, 2008), 174.

15 Schlak, „Am Erwartungshorizont der Begriffsgeschichte“, 176.

16 Maria Pia Lara, *The disclosure of Politics*, (New York: Columbia Univ. Press 2013), 9, датум приступа 4. 12. 2016. <https://books.google.rs/books?isbn=0231162804>

17 Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft – Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, (Frankfurt/M: Suhrkamp 1989); Reinhart Koselleck, *Begriffsgeschichten – Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, (Frankfurt: Suhrkamp, 2006).

18 Koselleck, *Vergangene Zukunft*, 125.

19 *Исто*, 325.

Козелек није мислио пре свега на Хитлерову народњачку реторику него на оне који су Марксов *Kapital* схватили као преднацрт за деловање и покушали да га остваре, али су завршили у злочинима. *Cum grano salis*, како би другачије бивши добровољац са Источног фронта и могао мислити о режиму против кога се борио?

За разумевање идејних извора појмовне историје важна су још нека Козелекова филозофскоисторијска гледишта преузета из разних струја. Прошлост и будућност су овремењена садашњост, прошлост живи у менталитетима, а не у библиотекама. Свако тумачење прошлости из перспективе садашњице шири јој и мења значење. Козелек сумња у веродостојност писаних извора прошлости, разликује реалну прошлост и језички посредовану прошлост, али је и свестан да прве нема без друге, па је и историја појмова упућена на резултате других посредника. По њему дистанца не јача објективност историчара, зато што реална прошлост доступна у прерађеном облику јесте увек мање или више фикција. Нема чак ни истинитог и погрешног јер се реална аутентична прошлост никада није догодила онако како је записана. Ова гледања су блиска истористичком виђењу непоновљивости проживљеног које се може разумети једино сличним искуством, али не и до краја објаснити. Упадљив је и релативизам, премда се од њега Козелек ограђивао, као и теза да је свака историографија писање, дописивање и преписивање историје. Како било, реч је о сложеном и на нови начин осмишљеном релативизму. Унутар наведених премиса Козелек је јасније формулисао начела властите појмовне историје у постхумно објављеној књизи која већ у наслову *Појмовне историје*²⁰ не садржи случајно плурал. Не једна, него више историја.

И још више од тога, опомињао је Козелек, плуралну историју треба писати са становишта које је такође плурално. Промене ваља проучавати на темељу разних тумачења из прошлости, али и са становишта садашњице која их такође тумачи. Осим плурализма и прилично оригиналног релативизма, који јесте у неким тумачењима врло близак конструктивизму (што је Козелек такође негирао), наредна важна премиса је да су друштво и језик метаисторијске датости без којих се ниједна историја не може замислити, па су отуда социјална историја и историја појмова тесно везане.²¹ Појмови као згуснути израз хегемоних теорија о друштву су језички израз

20 Koselleck, *Begriffsgeschichten*.

21 Исто, 12.

друштвених односа, системи тумачења и креатори смисла. Упркос томе, постоји непремостива разлика између сваке социјалне историје и историје њеног тумачења. Оно што си учинио показаће тек наредни дан, а оно што кажеш постаће догађај тек када се од тебе раздвоји. Зато што постоји разлика између онога што се дешава и онога што се о томе прича, тотална историја је немогућа.²² Ово гледање је на трагу Манхајмовог (Mannheim) истористичког поимања целине као збира партикуларних перспектива, а блиско је и Лумановој (Luhmann) феноменолошкој категорији редукције сложености. Речене утицаје не треба схватати као недостатак. Напротив, као и у низу других примера и овде је услов теоријске иновације била хибридизација, плодан спој различитих струја.

У назначеном сложеном синтетичком, а никако еклектичком идејном полазишту Козелек је разлучио три врсте политичких и социјалних појмова: трајне (традиционални појмови чије је значење углавном непромењено), променљиве (којима се мења значење) и нове (неологизми чије значење указује на нове политичке и социјалне склопове). Ова подела је важна за социјалну историју и није само констатовање лингвистичког преокрета. Унутар ње Козелек је уочио епохалну промену од „искуствених појмова” ка „појмовима очекивања”.²³ Ови други, нововековни „појмови покрета”, исказују из своје перспективе мање искуства а више „политичке захвате у будућност”. У духу ове Козелекове опаске може се додати да се данас нпр. класи намеће прескриптивни нормативни језик Другога (транзиција, социјално искључивање) који никако не треба поистовећивати са у сазнајном погледу нужним појмовним иновацијама које сажимају нове склопове и односе 21. века. Наиме, ако је капитал као друштвени однос остао у суштини исти, и ако је само драстично разголићен у неолиберализму, онда ни класични појмови центрирани око дискурса о капитализму нису још неактуелни. Ако делом и јесу, то је отуда што њихову субвезивност владајуће снаге данас неутрализују новом хегемом семантиком (значањима која су изражена у најфреквентнијим терминима) која окупира и на други начин вреднује старе појмове да би им смањила делатни потенцијал. Нормативну компоненту класичних критичких појмова који су тражили промену (револуција, легализација, еманципација) хегемона семантика реакцентује и у „кастрираној”, најчешће националној верзији

22 Исто, 13.

23 Исто, 68.

намеће, чиме противничке појмове окупира или потискује. У економској сфери је семантика неолиберализма отворена окупација и прогон антикапиталистичких садржаја. Њој насупрот, задатак критичке семантике је да (1) испита актуелну сазнајну вредност прогнаних појмова и да (2) сачува диференцирану слику прошлости, тј. да објашњава историјска доба не само данашњим актуелним него и прогнаним појмовима који су некада били хегемони.

Ово је могуће само уколико се исторично реконструише основна дијалектичка појмовна антитеза. У сваком добу, наиме, постоји напетост између појмова који својим значењем исказују опречне намере и вредности. У Француској је опозиција појмова *citoyen* и *bourgeois*, коју је Дидро (Diderot) унео у Енциклопедију, структурисала политички дискурс пре револуције,²⁴ али је постала још актуелнија након ње исказујући разголићени антагонизам између грађанских права и буржоаских интереса. Маркс је ову напетост преформулисао у антагонизам између пролетаријата и буржоазије. Реч је о важном примеру да се језик спорије мења него ланац дешавања које језик покреће. У језику згуснута и фиксирана напетост збивања је надмоћна над оним што се реално збило, а нарочито онда уколико је вешто саображена потребама групе, па борбени појам тумачи дешавања и покреће на акцију. Међутим, на исти активистички начин се исти појам може неутралисати и превредновати другим борбеним појмом. У нацистичкој Немачкој је антикапитализам преусмерен у антисемизам, а након пораза Хитлера на Западу је антинацизам на сличан начин преко појма тоталитаризам каналисан у антикомунизам. Ове трансформације наравно са Козелекове конзервативне осматрачнице нису изгледале занимљиве.

Код ових промена се не ради само о томе да се прошлост увек неизбежно чита новим наочарима и изнова тумачи него се увек траже и нови извори. Историчари не улазе у архиве лишени априорних циљева, него често смишљено траже материјал за властите хипотезе. Ретко се у архив улази без јасне намере. Из архива, по правилу, историчари не излазе изненађени, него наоружани изабраном грађом за властита предубеђења. Што је употреба прошлости акутнија, то је и однос између грађе и тумачења предвидљивији. Бољи доказ за горњу тврдњу тешко да се може наћи од грађанског рата сећања који у нашем региону не посустаје. Реч је, заправо, о ономе

24 Исто, 42.

што је констатовао још грчки стоичар Епиктет: не потреса људе оно што се десило него оно што је о томе речено. А реченом значење и вредност дају управо кључни појмови. Другим речима, појмови интегришу минуло искуство у језик и у наше понашање.²⁵ Или, кантовски речено, нема искуства без појмова ни појмова без искуства. У мисли о друштву појмови не издвајају нити згушњавају увек оно што је у сазнајном погледу најважније, него чешће оно друго што је са становишта епохалне свести најупотребљивије. Као што новине истичу вести које су тиражне, тако и ангажовани историчари код сажимања прошлости користе оне појмове који јачају њену употребљивост: ослобођење, окупација, холокауст, геноцид и сл. Па ипак, колико год била емоционализована, прагматичка компонента појмова није статична. На превару ухваћени и посечени српски кнезови, жртве Турака из 1804, нису симболички капитал у 21. веку нити су корисна прошлост као што су то иначе били у Србији све до изгона Турака. Широки скуп тадашњих неправди обухваћен појмом зулум лагано је губио актуелност. Фигуре зулумћара и измећара из 19. века је заменио појам терористе у нашем веку, а између ових визија непријатеља у 20. на истом простору била је делатна разноврсна леза другачије опојмљених негативних јунака. Дакле, појмови могу трајати, мењати се или нестајати. Броделовски речено, процеси дугог трајања нису понављање истих збивања него континуирано понављање сличних услова различитих дешавања. Дакле, иако се догађаји разликују, њихови услови и структуре се понављају. Значења структурама дају нови или модификовани стари појмови. Различите су брзине њихових промена, убрзања и успоравања темпа. Унутар самог појма се један слој значења може мењати брже од другог.²⁶ И овде се могу дати примери изван Козелекове осматрачнице: социјални капитализам и дивљи капитализам, плански и самоуправни социјализам. При томе се отвара и питање који део стварности треба којим појмом тумачити? Наиме, има и међупојмова: између револуције и трансформације, појмова који означавају структурну промену, стоји транзиција као процес. Такође има ситуација да се појмови не мењају чак ни онда када се стварност изменила. Козелек наводи пример совјетског појма империјализам који је означавао последњу фазу капитализма. А када се ова последња фаза није збила, онда је фашизам подведен под исти појам да се револуционарно учење не

25 Исто, 58.

26 Исто, 61.

би напустило. Након 1945. у исти појам је укључен и САД. На крају се стварност толико изменила да су ови догматски појмови напуштени²⁷ јер је нестала држава која их је одржавала. Слично је било са не мање борбеним појмом тоталитаризам чија еволуција Козелеку није била занимљива. Најпре је био ознака Мусолинијевог режима, а затим је њиме поистовећивана Стаљинова и Хитлерова пракса. Када је Стаљин умро, појам је растегнут на остале нове социјалистичке режиме, а након урушавања социјализма у Европи остао је и даље као борбени појам за стигматизовање левице и социјалистичке прошлости. Данас је тоталитаризам нека врста превентивног негативног појма у резолуцијама ЕУ. И појам револуције се може пратити другачије од Козелека. Немачки историчар тачно запажа да се он мењао од 18. века иако су се токови збивања понављали на сличан начин. Али, не каже да су се као дуги процеси одржавали слични услови беде који су подстицали социјално незадовољство 1789, 1848, 1871, 1917, 1945. и 1975. године. Козелеку је код праћења овога појма у одељку "Историјски критерији нововековног појма револуције"²⁸ важнија логика грађанског рата него социјални услови беде. Истини за вољу, у овом широком временском распону мењале су се визије пожељног друштва и код левице, па се део значења овог појма нужно саображавао духу времена. У визији друштвене једнакости коју је нормирао појам социјална револуција мењала се сразмера између утопијског и могућег. А можда су још више сличне нијансе видљиве код појма либерализам. Постоје разлике између конзервативних либерала, антиклерикалних либерала и тржишних ултралиберала. У најнеразвијеним регионима постоји и клептократски либерализам. Реч је о различитој наглашености разних компоненти једног вишеслојног појма, буржоаског либерализма, и о различитим начинима владавања напетости унутар овог појма. Биће да то има везе с тим што се појмови и разне реалности из којих су извирали нису мењали истим ритмом него различитом брзином. Најпосле, мењала су се значења, делом или у целини, код још једног централног појма – државе. У нововековном смислу овај појам значио је пре свега порески, полицијски и војни механизам за одржавање поретка, правне заштите грађана и суверенитета у међународном праву, али је био и оличење моралне идеје и апарат владајуће класе. При томе је различита нормативна компонента појма држава подразумевала различит де-

27 Исто, 64.

28 Koselleck, *Vergangene Zukunft*, 67-87.

латни однос према њеном бићу: бранити је или рушити. За сваког националисту је држава светиња, за анархисте није. Држава код Фихтеа (Fichte) васпитава грађане, а код Маркса их експлоатише. Овде је важно упозорење да сваки појам има дубоке наслаге значења из прошлости, али да крије и нова различита очекивања, а тиме и потенцијале промена.²⁹

Лако је појмљиво да се са променом искуства мењају и делатни појмови: уместо племства користи се појам елита, класа замењује сталез, а прекаријат ступа на место пролетаријата. Нису се мењали само појмови него и начин њихове примене. И само питање о начину избора кључних појмова који су у језгру мреже ширег дискурса и са којима се редукује сложеност стварности и намеће слика историје, у току историје се увек на нови начин постављало и на њега се на нови начин одговарало. У облику просте формуле могло би се рећи да је избор између друштвеноинтегративних или субверзивних појмова зависио од друштвених супротности и начина њихове регулације. Ова опаска није безобални релативизам него указује на околност да нова искуства траже и нове начине појмовног суочавања са њима. Хришћанске цркве су дуго браниле властите привилегије користећи негативне појмове јерес и светогрђе (а исламске и данас), а световна држава је штитила властиту легалност стигматизујући отпор грађана као буну, жакерију или хајдучију. У сваком случају, прошлост појмова свакако није пре свега условљена језичким него друштвено-кономским чиниоцима, а унутар ових других политичка и социјална семантика такође може имати мањи или већи утицај на историјске процесе. Код тога не треба заборавити да у ширим оквирима нејезичких чинилаца и сам језик на особен начин намеће приоритете истраживању правде или неправде. Данас се неправда опојмљује као маргинализација, а пре неколико деценија иста је била експлоатација. Што су ови важни заокрети остали изван Козелековог хоризонта појмова, такође сведочи о границама рефлексивности ове струје историјске семантике.

Као ни делатну тако ни сазнајну моћ појмова не треба прецењивати. Упркос згуснутости и вишеслојности, појмови не могу до краја „скенирати” стварност. Оно што се реално десило, једнако као и оно шта се могло десити и оно што је требало да се деси, не може се увек подједнако поуздано дешифровати из прошлих појмова колико

29 Koselleck, *Begriffsgeschichten*, 68.

год они били систематски реконструисани и семантички сложени. Могло би се чак рећи да су ударни појмови (устанак, битка, монархија, република) пре јасан и важан индикатор прекретничких тачака прошлости него што су показатељ подземних невидљивих токова. Историјски извори су често непотпуни, а историја није само бљесак него је и невидљива кртица. Дуго је слика прошлости била сума појединачних прича и извештаја, да би тек од 18. века историјско излагање почело систематичније да се своди на појам теоријским уопштавањем шароликих збивања. Историја је постала колективни сингулар, а појмови су почели да навиру и да се мењају. Историја је постала метапојам из ког су извођени теорија историје, филозофија историје и логика историје.³⁰ Речју, историја је постала рефлексивна тек онда када је постала властити објект и тек када је почело појмовно сажимање. А пошто је прошлост нужни део сваке друштвеноинтегративне мисли, већ самим тим су у њој појмови постали још активније и борбеније идејно оружје. Свака идеологија тражи борбене појмове, а не голу причу и низање догађаја. Иако и драмски срочена наративна прича може будити осећања и покретати на акцију (као библија), ипак тек прошлост сабијена у борбени појам може интегрисати и мобилисати просторно удаљене групе које се не познају. Исламска држава се бори против атеизма, демократије, САД-а, блуда и алкохола.

Дакле, да би били употребљиви у делатном смислу, политички појмови морају бити врло апстрактни. Морају се обраћати људима из разних слојева и са разних простора са често дијаметрално супротним искуствима. Да би мобилним појмовима обухватила шаролико реално искуство у глобализованом свету које се отима уопштавању, политика мора користити све апстрактније појмовне антитезе између жељеног и нежељеног. Оно што је у социологији дуго била антитеза између заједнице и друштва, отуђења и прогреса, у 21. веку јесте антитеза између хуманизма и филантропије, револуције и транзиције, природног и позитивног права. Није реч само о напетостима између појмова које репродукују старе напетости у новим контекстима него о сукобу дискурса који у различитој мери распознају моћ.

Када је у питању историјат ове плодне закавжености, онда није на одмет подсетити да се изворна нововековна верзија напетости између делатних појмова конституисала тек када се теолошком

30 Исто, 74.

profectus успротивио световни *progressus*. Пад Бастиље није отворио нову судбину, него суштински нову будућност, димензију времена на коју се могло утицати. Још је Паскал (Pascal) упозорио да је најбољи од свих светова само онда најбољи када се може поправљати. Паскалова одредба *progressus est in infinitum perfectionis* била је у језгру појма перманентне револуције коју је преко просветитељства прихватио Маркс. Али истовремено су настајали и други делатни појмови. Из Аристотеловог појма *koinoia politike* који су римски правници преводили као *societas civilis* (а у оба случаја су робови стајали изван овог појма) настало је грађанско друштво, затим буржоаско друштво и на крају цивилно друштво. Сваки појам је имао више временских слојева.³¹ Напоредо са овим током је распад сталешког друштва праћен и настанком појмова-покрета: патриотизам, либерализам, социјализам, комунизам, национализам. У свим модерним измима била је присутна напетост између искуства и очекивања, аутентична основа њиховог делатног потенцијала. Појмови су настајали пре настанка оне реалности коју су обележавали: либерализам је настао око 1810, а социјализам и комунизам су развијени двадесетак година касније.

Критике Козелека

Премда се приговори центрирани око релативизма директно или индиректно провлаче у критикама разних верзија историзма, ипак нису толико упадљиви кад је реч о појмовној историји. У онтолошком смислу је појмовна историја ознака за теоријскоисторијска истраживања која језик не посматрају као епифеномен стварности него као методски несводиву крајњу инстанцу без које једнако не би било ни искуства ни науке о свету и друштву. Козелек је подвлачио да је значење језички посредовани смисао и увек додавао да је реч једнозначна, док је појам вишезначан. Као централне структурне категорије унутар којих су се обликовале промене раног нововековног језика у језик модерне уочио је искуство и очекивање. Упозоравао је да треба истражити шта је појам значио у сваком добу (простор значења), затим која значења су му претходила (простор искуства), које садржаје је имплицитно подразумевао и какве је наде будио (хоризонт очекивања). Дакле, појам се смешта у контекст настанка, затим се истражује његово трајање, промене и утицај.

31 Исто, 90.

Са формулисањем ових начела стигле су и критике. Критичари су уочили да Козелекова појмовна историја истражује само планске, смишљене промене идејноисторијских и политичких термина, али да постоје и друге промене значења. Затим да се мења и свакодневни, а не само службени и научни говор, и да стога појмовној историји измиче реконструкција ненамераваних услова праксе. За ово друго је требало оштрије разликовати свакодневни од научног језика. Када је 1972. почео да излази осмотомни лексикон *Историјски основни појмови* који су уређивали О. Брунер (Brunner), В. Конце (Conze) и Р. Козелек (у ком су на око 9.000 страна анализирана 122 историјска појма са тежиштем на добу између 1770. и 1900), одмах су се јавили приговори да приступ којим се руководи овај подухват пати од својеврсних амнезија и деконтекстуализација и да му је регистар селективан. Критичарима није промакло да је позадина лексикона истористичка, а амбиције појмовнополитичке.

Важну критику појмовне историје изнео је у два наврата лингвиста из Диселдорфа Дитрих Бусе,³² који је у њој видео савремену парадигму историјске семантике и историјску методу. Упозорио је да у њеном средишту не треба да буду појединачни појам и његове термилошке варијације, него целина појмовног света чији се делови, како је запазио Гадамер, узајамно подржавају и међу собом ослањају.³³ Домишљајући Бусеа, може се додати да су кључни појмови само делови сазнајне мреже и на неки начин постулати из којих се изводе апстракције нижег реда. Конкретније речено, из природног права се изводи друштвеноекономска једнакост, хуманизам, револуција, а из позитивног права формална једнакост пред законом, конкуренција, правна држава, процедура. Зато је умесна примедба да је разликовање појмова према ступњу општости корисније од Козелековог истицања вишезначности коју имају основни појмови.³⁴ Други приговор Козелеку скреће пажњу на то да се историја не може дефинисати само као језички конституисана свест о прошлости на једној страни, а на другој тврдити да постоји прејезички след догађања

32 Dietrich Busse, *Historische Semantik – Analyse eines Programms*, Kapitel 2, (Stuttgart: Klett-Cotta, 1987), 43–76; Dietrich Busse, „Begriffsgeschichte oder Diskursgeschichte“, *Herausforderungen der Begriffsgeschichte*, Carsten Dutt hg. (Heidelberg: Winter Verlag, 2003), 17–38, датум приступа 4. 12. 2016, www.germanistik.hhu.de/.../Busse/.../Busse-2003-, 1–17.

33 *Исто*, 40.

34 *Исто*, 41.

као предмет историјске науке.³⁵ Управо је ова разапетост дефицит појмовне историје. Дакле, две су различите тезе у Козелековом поимању појмовне историје: једна да је историја оно што се у појмовима као средствима прераде искуства испољава и друга да сами појмови имају историју која се може пратити кроз времена. Изнет је приговор да он у њима недовољно разликује речи од појма.³⁶ Није, дакле, питање да ли су појмови само неутрални когнитивни ентитети или су и борбени идеолошки појмови, него када која функција претеже и да ли се може стриктно раздвојити сазнајна и друштвеноинтегративна улога.

Још у току излагања лексикона *Основни историјски појмови* од 1972. до 1992. Бусе је указивао на апстрактну фикцију која у овом подухвату не може успешно реконструисати искуства историјских појединаца. Опомињао је да историјска семантика треба да буде историја свести, а не историја идеја.³⁷ У лексикону се историјска семантика бави само нормативним значењима, а заборавља се да се она испољава у конкретном делању. И ту је уследила кључна замерка да појам треба заменити дискурсом и историјском свешћу као ваљанијим дискурзивним склоповима који целовитије обухватају слојеве реалности. Појмовна историја је површна јер се ограничава на набрајање теоријских идеја. Њој насупрот, историјска семантика мора бити социјална историја искуства у смислу аналита, а не идејна историја теоријских мишљења. Речју, теоријске границе појмовне историје су границе њених практичних могућности јер занемарују свакодневицу.³⁸ Зато што у њој није разрешен однос између теоријске концепције и практичних истраживања, Бусе закључује да је тешко операционализовати појмовну историју. Козелек је одбацио овај приговор као непотребно ширење задатака дисциплине, јер чим се узму у разматрање разни језички контексти у којима се анализира значај појединог појма, нема граница анализи. Свако истраживање је увек гледање кроз окулар камере, а шире и уже истраживачке перспективе се искључују.³⁹ Овај одговор је ипак вербалан и не дотиче суштину изнетог приговора. Зашто?

35 Исто, 42.

36 Исто, 43.

37 Исто, 62.

38 Исто, 64.

39 Koselleck, *Begriffsgeschichten*, 87.

Зато што се суштина Бусеовог приговора дотиче могућности укључивања дискурса у појмовну историју. Ако се већ херменеутика повезује са дескрипцијом и критиком идеологије, онда уз потрагу за изворним смислом треба тражити и моћ која стоји иза промене значења. Лексиконско, пак, центрирање само на регистар појмова крије опасност да се они претворе у нормативне и у суштини неисторијске мисаоне фигуре. Ако занемари дискурс анализу, која се бави и моћи, појмовна историја јесте историја деисторизирања. Зато семантичко политичку анализу треба проширити у трагање за откривањем услова претварања неутралних појмова у делатне појмове и свих оних околности које јачају њихове друштвеноинтегративне и мобилизацијске улоге. Најпосле, зар важност овог контекста за семантику није препознао још крајем 18. века народни трибун и представник сиротиње Грах Бабеф (Babeuf) када је упозорио да исте речи имају другачије значење у језику палате него у језику колибе.

Двадесет година након прве критике Козелека Бусе се поново осврнуо на ширу струју појмовне историје, која се у међувремену јасније профилисала, а у чијем је средишту остала Козелекова типологија појмова као покретача и посредника историјских процеса. Ову типологију Бусе назива динамичким појмовним светом чија је антитеза гола дескрипција историјско епистемичких могућности. Настојећи да избегне обе крајности, он се, ослањајући се на Фукоову теорију дискурса, залаже за дискурс као анализу систематских склопова историјске семантике у којима су истакнути услови разних могућности. У другом осврту Бусе донекле ублажава критику Козелека и тврди да појмовна историја и дискурсна историја нису ни теоријске ни методске супротности него да су само различите перспективе.⁴⁰ Међутим и даље остаје код тезе да су дискурси формативни системи сегмената знања који усмеравају услове и могућности њихових испољавања.⁴¹ Дискурс је, заправо, међуниво између мишљења и говора. Да би се процеси конституисања значења, њиховог стабилизовања и њихове промене потпуније објаснили мора се обухватити знатно шири круг епистемичких претпоставки конституисања значења од оних који су присутни код уско схваћеног значењског појма. То је дубинска семантика и ту је, понавља Бусе, дискурс плоднији од појмовне историје.⁴²

40 Busse, *Begriffsgeschichte oder Diskursgeschichte*, 5.

41 Исто, 6.

42 Исто, 8.

Другачији приговор Козелеку изнео је амерички романиста Ханс Гумбрехт у књизи *Димензије и границе појмовне историје*, а нарочито у првом поглављу са карактеристичним насловом „Пирамиде духа – о брзом успону, невидљивим димензијама и изненадном урушавању појмовноисторијског покрета“.⁴³ Метафоричким језиком Гумбрехт је поменути лексикон основних историјских појмова иронично назвао „пирамидама духа“. Пирамиде су зато што је умрла прошла будућност и одложена у лексикону генерације који је већ крајем 20. века постао споменик прошлости.⁴⁴ Морбидном метафором пирамида хтео је да нагласи да овај подухват (у ком је и сам својевремено учествовао као асистент, а што му је каже била и част) више није подстицајан јер је опао појмовноисторијски жар. Премда је ова заострена Гумбрехтова теза о успону и паду појмовне историје и њеној неактуелности оцењена као претеривање,⁴⁵ ипак заслужује коментар пре свега због истицања практичних последица једног само наизглед унутарнаучног епистемолошког односа према прошлости.

Ако је, наиме, фундаментална херменеутичка амбиција појмовне историје у томе да посредује између прошлости и садашњости, а све у духу Гадамерове идеје „биће које се да разумети јесте језик“, онда је проблем који искрсава неизрециво и несхватљиво које се не да опojмити⁴⁶ него само можда метафорама наслутити. Неисказиво се, опомиње Гумбрехт, не може обухватити појмовном историјом. Управо због раста интересовања за ону стварност која се не може појмовима исказати, расте значај метафорологије, а у пирамидама духа је умрла интелектуална нада да се може досегнути несемантичка стварност.⁴⁷ Као дефицит саморефлексије појмовне историје Гумбрехт уочава њену неодлучност између реализма и конструктивизма.⁴⁸ Прошлост је у њој присутна у данашњици лишеној другачије будућности. Будућност не долази, а прошлост не пролази, па и отуда појмовна историја јесте бесмислена. Код ње је реч заправо о теорији изузетно проширене садашњице која је високо идеологизована и

43 Hans Ulrich Gumbrecht, *Dimensionen und Grenzen der Begriffsgeschichte*, (München: Fink, 2006), 7–37, датум приступа 6. 12. 2016. [digi20.digitale-sammlungen.de/de/.../bsb00052225_00001.ht...](http://digi20.digitale-sammlungen.de/.../bsb00052225_00001.ht...)

44 Gumbrecht, *Dimensionen und Grenzen der Begriffsgeschichte*, 8–9.

45 Schlak, „Am Erwartungshorizont der Begriffsgeschichte“; Helge Jordherim, „Begriffsgeschichte“, *Contents*, Vol. 13, 2009, 209–219.

46 Gumbrecht, *Dimensionen und Grenzen der Begriffsgeschichte*, 17.

47 Исто, 35.

48 Исто, 35.

политизована илузија симултаности. Да би се јасније профилисала, Гумбрехт каже да појмовна историја треба да престане да буде историја вредносно неутралних значења и да се окрене историји планске продукције смисла посредством језика.

Други Гумбрехтов приговор је само наизлед идеолошкокритички. У ствари је повезан са претходним епистемолошким. Гумбрехт је приговорио поменутом лексикону идеолошки заборав нацизма, тј. одсуство суочавања са немачком националном траумом и удобно помирење са немачком прошлошћу. Иако Козелек говори о апсурдним жртвама рата, он не пружа могућност њиховог објашњења или разумевања.⁴⁹ Траума је остављена да сама говори. Разлог је, бранио се Козелек, тај што је убијенима одузет и последњи смисао, смисао жртве, па је апсурд постао догађај. А када је у питању његово лично искуство у нацизму, пред смрт је говорио да „свако остаје сам са својим сећањима“.⁵⁰ Искуство и проживљавање жртава се не везују ни за какав хоризонт смисла, остала је грозота без посредовања, узвраћа Гумбрехт, и пита да ли су и чиниоци убијања били јединствени и неупоредиви као и сами злочини?⁵¹ Приговор иде до тезе да је прави циљ лингвистичког егзорцизма нацизма био реинтеграција немачких појмова у европску демократску традицију. С тим је повезана и оцена да се иза појмовне историје крије латентна тежња ратне генерације да опере националну историју. То је невидљива димензија појмовне историје. У рефлексивној критици појмовне историје није неважно питање није ли ова нова научна дисциплина у Немачкој заправо настала као особена генерацијска самосвест бораца историчара, који за класу нису никада нарочито ни марили, али су зато у фашизму проживљавали национални идентитет, па су настојали да га након рата забораве.

Појмови моћи и појмови критике

Са појмовном историјом није почела нова научна ера нити „нова епистемолошка конфигурација“ смештена између релативизма и перспективизма. Иако је у Козелековим радовима прилично дубоко промишљена нова епистемолошка перспектива прошлости, приказани приговори појмовној историји се не тичу само слабости

49 Исто, 30–31.

50 Esch, „Der Historiker R. Kosseleck über die Erinnerung an den Krieg“, 2005.

51 Gumbrecht, *Dimensionen und Grenzen der Begriffsgeschichte*, 31.

његовог суочавања са прошлошћу и пропуста лексикона основних историјских појмова него отварају и шири проблем критике и правдања друштвеног контекста из ког извире семантичко угњетавање. То је контекст неједнакости, па је отуда појмовна историја критика или апологија семантичке принуде. *Tertium non datur*.

Мало је рећи да је историја појмова у мисли о друштву индикатор социјалне историје само зато што сведочи о превласти одређених група или идеологија. Треба додати да окупација појмова и њихово реакцентовање скривају доминацију јер припитомљавају субверзивну компоненту појма као нпр. онда када се говори о демократској револуцији 1989. уместо о социјалистичкој 1917. Речју, појмови нису само индикатори реалности него јесу и фактори реалности када се идеологизују и политизују. Садржинска и вредносна промена појма грађанин о томе речито сведочи. Овај појам је око године 1700. означавао градски сталеж, век касније слободног члана државе, а само пола столећа доцније непролетера. У најранијој верзији реч је о вредносно неутралном сталежу који није припадао ни сељаштву ни племству, од 1848. грађанин постаје позитиван либерални борбени појам, а у истом добу код Маркса је пре свега негативни економски појам.⁵² На сличан начин, али у дужем временском распону, мењало се значење појма демократија (владавина народа): од античке заједнице слободних грађана кадрих да носе оружје, преко сталешке, грађанске и националне до социјалистичке демократије. Овај појам је уоквиравао различита очекивања хармоничног друштва равноправних, а нешто блаже наде је у свом пртљагу носио појам република (јавна ствар) обећавајући јавну уместо дотадашње закулисне политике. Наравно да је власт преко разних појмова експлоатисала разна очекивања подвлашћених, али што су надања била већа, то су била и лакша разочарања. Појмови су били катализатори интеграције, али и дезинтеграције. Бурдијеовски преформулисана Марксова опаска да су мисли владајуће класе владајуће мисли гласи да је главни носилац симболичке моћи управо службени језик. Језик репродукује класну структуру тиме што кључне појмове намеће као главне механизме за редукцију непрегледности: окупира кључне појмове, њиховом употребом упрошћава сложеност, олакшава разумевање, намеће значење и контролише идејну сагласност.

52 Koselleck, *Vergangene Zukunft*, 115–116.

Другим речима, не само теорије и методе него и појмови имају активну улогу у продукцији знања и сами могу бити основа за правдање или за критику моћи. Могу бити друштвеноинтегративни или критички. Опредељивање за одређене појмове, односно за начин њиховог дефинисања и употребе, показује дубљи однос према темељним начелима друштва. Ако је дискурс анализа критичнија од појмовне историје, онда је то отуда што целовитије истражује не само самоописе и истину него и механизме моћи који стоје иза њих. На једној страни је Марксова дијалектика у традицији критичке теорије и објективистичка епистемологија која полази од постојања и могућности спознаје објективног света и могућности објективних вредносних критерија критике. С друге стране стоје другачија разноврсна сазнајнотеоријска становишта постмодерне и постструктурализма која у одређеној мери бране одсуство становишта и споре могућност радикалног преиспитивања поузданости сазнања, а критички потенцијал виде у релативистичкој критици великих прича.

Јасно је да историјски појмови немају само сазнајну улогу. Њихове борбене верзије имају мобилизацијску, али и друштвеноинтегративну функцију јер хомогенизују за или против: државни грађанин је, помиње Козелек, у Пруској почетком 19. века био борбени појам уперен против сталешког друштва, као што је бирократија као негативан појам у југословенском социјализму имала полемичку ноту и била антитеза самоуправљања.⁵³ Поменути појмови су директно или посредно указивали на пожељни тип организације који треба изградити. Појмови који наговештавају будућност нормирају очекивања, уобличавају ужа или шира групна хтења, хомогенизују надања. Појам се не креће, него појам покреће. И за ову Козелекову тврдњу не треба дубље свраћати у историју. Поучна је диференцијација унутар левике око водећих појмова ослободилачких дискурса. Од Лењина, преко Грамшија, еврокомунизма па све до неомарксизма смењују се централни појмови ослобођења и различита виђења капиталистичке моћи коју треба нападати.⁵⁴ Бољшевици су заговарали оружани устанак, војни начин освајања власти и разбијање буржоаске државе. Грамши је 30-их тражио борбу за успо-

53 Todor Kuljić, „Der elastische Feind. Zur Rolle des Antibürokratismus bei der Legitimierung von Tito's Selbstverwaltungssystem“, *Das Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 10: 2011, No. 3, 58-71.

54 Размиг Кешејан, *Лева хемисфера – картографија нових критичких мишљења*, (Београд: Факултет за медије и комуникације, 2016), 60-65.

стављање културне хегемоније, а не удар на државу, а еврокомунисти су неколико деценија касније били за парламентарно освајање власти. Анри Лефевр је тражио критику свакодневног живота, а сличан смисао је нешто касније имала и Фукоова идеја о распршеној микромоћи и залагање за ослобађање човека у свакодневици, а не преко освајања власти. Појмове оружане револуције, културне хегемоније и критике свакодневног живота повезује исти дискурс о ослобођењу економски подјармљене класе, а разликује маркирање различитих зона моћи капитализма које треба нападати. Није реч о сличним стратешким циљевима а о различитој тактици левице у разним историјским ситуацијама, него и о нехомогеној сложености саме марксистичке мисли. Унутар ње се стално водила борба око појмова и око дискурса. Било је то у идејном погледу конструктивно, али у организационом погледу донекле деструктивно нејединство левице.

Појам и дискурс

Управо због снажне, мање или више хилијазоване визионарске улоге коју су увек доносили појмови наде, они нису остали само теоријске категорије него су постали и делатна јединства, активни идејни чиниоци историјских процеса. Нова значења су постала делатна тек када би их усвојиле нове друштвене снаге. Спој појмова и моћи постао је упадљива сигнатура социјалних процеса. Али је отворио и нешто касније сродну широку област дијалектике дискурса, тј. проблематику рефлексивног и узајамног односа мисли и друштвеног контекста. Аналитичка категорија дискурса и њено пробијање у теорији значења половином 20. века није открила рефлексивност јер је у изворном смислу рефлексивна била још Марксова дијалектичка критика идеологије, која није искључивала повратни утицај идеја на стварност. Суштину нове аналитичке категорије дискурса пре треба тражити у сложеном међутицању одређене мреже сродних појмова (теорема различите општости) центрираних око кључног појма, а која јесте у служби снажења ваљаности основног појма, али му може и конструктивно ограничавати сазнајни апсолутизам унутрашњим диференцирањем, степеновањем или дефинисањем граница примене. Да ли се дискурс-анализа коси са појмовном историјом?

Дискурс се овде не схвата као нормативно критичка одредба у Хабермасовом смислу, тј. као јавна дебата у којој важе етичка начела или као идеално општење лишено притиска власти, нити у неутрал-

ном аналитичко-прагматичном смислу као дебата која се одвија према текућим правилима општења. Дискурс се користи више у трећем идеолошкокритичком Ферклауфовом (Fairclough) смислу као мрежа исказа који одређују продукцију смисла у политици, односно као она места исказа која постају места моћи. Чине га кључни појмови око којих је центрирана мрежа допунских исказа који припадају једном формативном систему. Не ради се само о томе како моћ користи појмове него и о томе како појмови намећу идентитете (самовиђења). Критичка теорија суочава хегемоне и прогнане појмове, а код окупираних појмова уочава померање садржаја које служи моћи.

Прецизније речено, дискурс је облик употребе језика, а дискурс анализа је аналитички оквир за проучавање текста и говора у контексту општења. Текст је процес, продукт који се ствара и тумачи у нарочитом социјалном контексту. Дискурс анализа је међугранска, укључује социјалну и лингвистичку анализу.⁵⁵ Критичка дискурс анализа текстуалне стратегије писаца који покушавају да натурализују дискурсе истражује односе између друштва, језика, вредности и идеологије.⁵⁶ Почели су је осмишљавати бивши марксисти, као Фуко, не признајући свој дуг критици идеологије, а прихватили су је они који су се наизглед новом мрежом појмова желели дистанцирати од непопуларног жаргона марксизма. У Ничеовом духу, Фуко је тврдио да се у вољи за истином крије воља за моћи⁵⁷ свуда где истина покушава да правда забране. Како је Е. Гиденс (Giddens) уочио, Фуко је ставио моћ испред истине. Моћ је свуда и не може се избећи, па је, следећи Ничеа, Фуко одбацивао замисао о „фундаменталном извору моћи“.⁵⁸ Он не центрира моћ око државе, него је напротив децентрира јер је ова свуда присутна, а идеологија је за њега апстракција која не може објаснити односе моћи.⁵⁹ Није реч само о Фукоу, него о непризнатом идеолошкокритичком хабитусу свих оних који оштро раздвајају идеологију од владајућег дискурса и критичку дискурс анализу од критике идеологије. Препознају се по томе што радије

55 Forough Rahimi, Mohammad Javad Riasati, „Critical Discourse Analysis: Scrutinizing Ideologically-Driven Discourses“, *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 1, 16: 2011, 107.

56 Rahimi, Riasati, „Critical Discourse Analysis“, 108.

57 Мишел Фуко, *Поредак дискурса*, (Београд: Карпос, 2007), 15-16.

58 Цитирано према: Asli Daldal, „Power and Ideology in Michel Foucault and Antonio Gramsci. A Comparative Analysis“, *Review of History and Political Science*, Vol 2, 2: 2014, 160.

59 Daldal, „Power and Ideology in Michel Foucault and Antonio Gramsci“, 167.

говоре о искључивању или укључивању група и појединаца него о правдању ужих или ширих интереса. Избегавају и појам идеологије и свуда га замењују владајућим дискурсом.

Семантика кључних нормативних појмова за обележавање односа између група и појединаца не стоји изван моћи. Напротив, она има важну улогу код описа стања, вредновања његових жељених промена, а нарочито код репродуковања идеологија. Семантика водећих појмова који исказују друштвене односе не ствара се у слободном вакууму него унутар владајућих дискурса, а који су најчешће конструисани у склопу настојања да се ужи интереси прикажу као општи. Отуда је, како, слично Ферклауфу, изричито тврде ирански социолози Рахими и Расати, критичка дискурс анализа заправо процена идеолошки усмераваног дискурса и облик идеолошкокритичке анализе, а језик није неутрално него важно средство код репродукције моћи. Језик је социјални процес, процес продукције смисла и садржаја и процес тумачења, а дискурс подразумева социјалне услове продукције и социјалне услове тумачења садржаја.⁶⁰ У том погледу није никакав изузетак ни савремена неолиберална колонизација економског, социјалног и културног живота преко реторике ЕУ. Напротив, овде је политичка семантика поприлично огољена.

У њеном истраживању треба уочити стратешки значај појмова који су умрежени у хегемомом дискурсу, проблематизовати их и на тај начин распознати њихову улогу у идеолошки конструисаној сагласности. Али не треба заборавити ни окупиране и прогнане појмове. То значи маркирати језичке стратегије и симболички капитал појмова, али и њихове носиоце и публику дискурса којој се обраћају, затим контекст дискурса (кључна дешавања) и однос моћи између различитих дискурса. Каква је природа принуде код употребе речника и структуре појмова, односно установа које имају монопол над производњом појмова? Да ли је на делу доминација у тврдом облику или је реч о нешто мекшој хегемонији? Неки је називају надзором, а неки креативним неразумеванем. Дигиталним језиком речено, моћ појмова је облик меке моћи, *soft power* која се разликује од *hard power*, тврде војне и економске моћи. Још је боље рећи да појмови осигуравају културну хегемонију економској и војној моћи. Код ове последње хегемоније пут у капитализам је преформулисан у дискурс центриран око појма транзиције, која се, као у Србији, може даље ди-

60 Norman Fairclough, *Language and Power*, (New York: Longman, 1996), 25.

ференцирати на одложено и блокирану 90-их и на убрзану транзицију након 2000.⁶¹ У новом дискурсу је укидање класних разлика замењено стратегијом за смањивање сиромаштва која је усвојена у Србији 2003. на интернет курсу из социјалне искључености, и у тиму за социјалну инклузију и смањење сиромаштва, алату за промоцију делатности државе.⁶² За употребу дискурса може се навести и други пример. У разним струјама марксизма смењивали су се хегемони појмови као ударна сигнатура сродних, али различито акцентованих антикапиталистичких дискурса. Све до половине 20. века експлоатација као економски појам је посредовала моћ за укидањем економског тлачења. Након тога се актуелизују инклузивнији филозофскосоциолошки појмови отуђење и постварење из Марксових раних радова који је требало да крче путеве ка остварењу људске суштине. Дискурс експлоатације је био у језгру службеног антикапитализма, а отуђење је превладало код неслужбеног марксизма. Од 70-их јача културолошки марксизам у ком је појам отуђења спајао разне борбе контракултурних и мањинских група.⁶³ Дакле и код марксистичке и код неолибералне мисли се смисао друштвенонаучних појмова огледа у препознавању споне визије пожељног друштва и начина уклањања његових непријатеља, а коју уобличавају у дискурс умрежени појмови. Другим речима, контекст настанка важних историјских и социолошких појмова није искључиво академска него неакадемска моћ, која посредно или директно намеће и регулише и обрасце друштвенонаучног мишљења. А где је моћ, ту је и дискурс.

У Фукоовом смислу, дискурс је језички обликован склоп смисла повезан са структурама моћи и са интересима. Правила дискурса дефинишу оно што се у одређеној области знања може рећи, оно шта треба рећи, шта се не сме рећи и оно о чему је, када и у ком облику (научном, политичком, верском) исто пожељно рећи. Дакле, дискурс је шири процес језичке производње реалности, мноштво исказа који припадају једном формативном систему, структурисана пракса општења, формација моћ–знање.⁶⁴ Норман Ферклауф додаје да се ко-

61 Јелена Клеут, „Дискурс сиромаштва у транзиционој Србији“, *Media Discourse of Poverty and Social Exclusion*, ур. Д. Валић Недељковић, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2011), 23–45.

62 Клеут, „Дискурс сиромаштва“, 28–29.

63 Кешејан, *Лева хемисфера*, 57–59.

64 Цитирано према: Peter Ulrich, „Diskursanalyse, Diskursforschung, Diskurstheorie. Ein und überblick“, *Kritik mit Methode?*, Ulrike Freikamp, u.a., hrsg., (Berlin: Dietz, 2008), 19–33.

лонизација људског живота на нарочит начин конструише колонизацијом у друштвеном поретку дискурса. Истраживање дискурса заправо је истраживање моћи.

На сличан начин и савремени хегемони социјални дискурс ЕУ потискује појам сиромаштва појмом социјалне искључености, а неједнакост замењује појмом изолација друштвених група. Ни овде није циљ нове семантике јасније сазнање него неутрализација антагонизма унутар друштвене структуре. Ферклауф је нашао да је Блєрова (Blair) реторика *трећег пута* мирила теме које су у прошлости биле антагонистичке: патриотизам и интернационализам, право и одговорност, предузетништво и сиромаштво. Нови лабуристички произвођачи дискурса имају проблематичне вандискурзивне интересе и вандискурзивну политичку агенду. Речено Ферклауфовим језиком, социјално семиотички приступ у истраживању моћи настоји да разјасни како институционални и идеолошки посредници колонизују и учвршћују производњу и потрошњу дискурса. Производња владајућег насупрот критичком дискурсу јесте другачије дефинисање важног и неважног.⁶⁵ Колико год био сложен и посредан однос моћи и знања, вероватно да нема важног појма у мисли о друштву који сама моћ није створила или прекројила, нити има појма који у овој области не претпоставља одређену врсту моћи. Речју, надзирање појма је у служби контроле моћи.

Литература

- Busse, Dietrich. *Historische Semantik – Analyse eines Programms*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1987.
- Busse, Dietrich. „Begriffsgeschichte oder Diskursgeschichte“, *Herausforderungen der Begriffsgeschichte*, Carsten Dutt hg. Heidelberg: Winter Verlag, 2003, 17–38. Датум приступа 4. 12. 2016. www.germanistik.hhu.de/.../Busse/.../Busse-2003-, 1–17.
- Daldal, Asli. „Power and Ideology in Michel Foucault and Antonio Gramsci. A Comparative Analysis“. *Review of History and Political Science*, Vol 2, 2: 2014, 160.

65 Jiska Engelbert, „From Cause to Concern: Critical Discourse Analysis and Extra-discursive Interests“, *Critical Approaches to Discourse Analysis across Disciplines*, Vol. 5 (2) 2012, 54–71.

- Engelbert, Jiska. „From Cause to Concern: Critical Discourse Analysis and Extra-discursive Interests“. *Critical Approaches to Discourse Analysis across Disciplines*, Vol. 5 (2) 2012, 54–71.
- Christian, Esch. „Der Historiker R. Kosseleck über die Erinnerung an den Krieg, sein Ende und seine Toten“. *Berliner Zeitung*, 7. 5. 2005.
- Fairclough, Norman. *Language and Power*. New York: Longman, 1996.
- Фуко, Мишел. *Поредак дискурса*, (превод с француског). Београд: Карпос, 2007.
- Gumbrecht, Hans Ulrich. *Dimensionen und Grenzen der Begriffsgeschichte*. München: Fink, 2006. Датум приступа 6. 12. 2016. digi20.digitale-sammlungen.de/de/.../bsb00052225_00001.ht...
- Хегел, Георг Фридрих. *Филозофија новијести*. Загреб: Култура, 1951.
- Helge, Jordherim. „Begriffsgeschichte“. *Contents*, Vol. 13, 2009, 209–219.
- Размиг, Кешејан. *Лева хемисфера – картографија нових критичких мишљења*. Београд: Факултет за медије и комуникације, 2016.
- Клеут, Јелена. „Дискурс сиромаштва у транзиционој Србији“. *Media Discourse of Poverty and Social Exclusion*, ур. Д. Валић Недељковић, 23–45. Нови Сад: Филозофски факултет, 2011.
- Koselleck, Reinhart. *Vergangene Zukunft – Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt/M: Suhrkamp, 1989.
- Kosseleck, Reinhart. *Begriffsgeschichten – Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Frankfurt: Suhrkamp, 2006.
- Kuljić, Todor. „Der elastische Feind. Zur Rolle des Antibürokratismus bei der Legitimierung von Tito's Selbstverwaltungssystem“. *Das Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 10: 2011, No. 3, 58–71.
- Müller, Ernst, Schmieder Falko. *Begriffsgeschichte und historische Semantik – Ein kritisches Kompendium*. Frankfurt: Suhrkamp, 2016. Датум приступа 2. 12. 2016. <https://books.google?isbn=351873850X>
- Olsen, Niklas. *History in the Plural: An Introduction to the Work of R. Koselleck*. New York: Berghahn Books, 2012. Датум приступа 5. 12. 2016. <https://books.google.rs/books?isbn=0857452959>

- Pia Lara, Maria. *The disclosure of Politics*. New York: Columbia Univ. Press 2013. Датум приступа 4. 12. 2016. <https://books.google.rs/books?isbn=0231162804>
- Rahimi, Forough, Mohammad Javad Riasati. „Critical Discourse Analysis: Scrutinizing Ideologically-Driven Discourses“. *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 1, 16: 2011.
- Schlak, Stephan. „Am Erwartungshorizont der Begriffsgeschichte. R:Kosseleck und die ungeschriebenen Grundbegriffe der Bundesrepublik, Zeitgeschichtliche Forschungen“. *Theorie in der Geschichtswissenschaft. Einblicke in die Praxis des historischen Forschens*, Jens Hacke, Matthias Pohlig, hg. Frankfurt: Campus, 2008.
- Ulrich, Peter. „Diskursanalyse, Diskursforschung, Diskurstheorie. Ein und überblick“. *Kritik mit Methode?* Ulrike Freikamp, u.a. hrsg, 19–33. Berlin: Dietz, 2008.
- Weissman, Karlheinz. „Den Fortschritt hat er in Verruf gebracht“. *Junge Freiheit*, 10. 2. 2006.

Summary

Todor Kuljić

Conceptual History - Sources, Theory and Criticism -

Abstract: This paper presents the idea sources, theory and criticism of conceptual history. Special attention is paid to its founder, German historian, Reinhart Koselleck. The paper discusses his thesis that pluralist history should be written from the viewpoint which is also plural and his reflective historicism close to constructivism and relativism. This paper also deals with criticisms of Koselleck. Despite these criticisms, conceptual history, as a scientific discipline, has inspired a linguistic shift in historical research, and emphasized the importance of hermeneutic research of meaning. Finally, it has efficiently summarized the past, and more or less reliably reduced the complexity of the past events.

Key words: conceptual history, concept, discourse, Reinhart Koselleck, reflective historicism

An important side of theoretical conflict over the changes in a society are the concepts grouped in discourses. Historical semantics studies the changes in the meaning of words, concepts and discourses which bear the meaning of past societies condensed in concepts and thus reconstructs the forms of communication in the past. It is not enough to say that the changes in the meaning of key concepts are indicators of the changes in a society. It should be added that the emergence of every new concept is the result of new circumstances, but also a new way to perceive the old ones. In a condensed form, it answers the question of why something was the way it was and how it should be. Concepts grouped into discourses analytically explore the problem, but also suggest the direction in which the society should be changed. The analytical and normative component of concepts and discourses makes them the carriers of theory and ideology. In its diachronic sense, conceptual history recognizes the moment of innovation, when the old concepts become obsolete, and when new ones are created. In a cognitive sense, the concept is a

meaningful unity of logical operations; and in a political sense, it is a way of summarizing thoughts into an effective motto. In a social sense, new concepts are associated with social earthquakes when new forces invade conceptual field and change not only the reality but also the perception of it. At turning points, the concepts become influential and condensed part of the ideology of social groups either when creating a desired vision of society or when stigmatizing the enemy. By bringing order into numerous and chaotic processes and events, concepts summarize social contradictions, emphasize key tensions and interests, and grouped in discourses get cognitive and effective power. Despite criticisms, conceptual history, as a scientific discipline, has inspired a linguistic shift in historical research, emphasized the importance of hermeneutic research of meaning, and productively summarizing the past, more or less reliably reduced the complexity of the past events.